

DOBÁS KATA

A kétfejű óriásgyík és a szfinx

A tömeg megjelenítése *A rajongókban*

Tanulmányom címéül két furcsa lényt választottam, s ezt összekapcsolhatónak tartom a tömeg megjelenítésével Kemény Zsigmond *A rajongók* című művében. Érdeemes éppen ezért rögtön leleplezni a két lény leírásának forrását; az első Kemény regényének elején található, a templom és a fejedelmi udvar előtti tömeg bemutatásában: „S mily tarka, őszhangzástalan, de érdekes képet ad az egész! [...] S most az egész a czímertan legsze-szélyesebb rajzai közé tartozó csoda-állathoz, valami kétfejű óriásgyík vagy teknősbé-ka-fajhoz hasonlít, melynek törzse lomha, tétlen és alélt, fejei pedig egymás ellen van-nak fölingerelve.”¹ A másik Gustave Le Bon 1895-ben megjelent, *A tömegek lélektana* címet viselő könyvében olvasható: „A tömegek hasonlítanak valamennyire a mesebeli sphinxhez: meg kell fejtenünk a rejtélyt, amit pszichológiájuk elibünk ad, vagy el kell rá szánni magunkat, hogy fölfalnak bennünket.”²

A két idézet több párhuzamot is kínál: elsőként, hogy a tömeg furcsa állatként jelenik meg, amelynél a törzs és a fej elkülönül egymástól. A tömeg ugyanakkor hiába áll két darabból, fej- és törzsrészből, mégis egy testként kapcsolatban vannak egymással. A tömeg valami olyan, amit meg kell fejtenünk, illetve érdeklődésünkre mindenképpen számot tarthat. S noha van egy kiismerhetetlen, misztikus (ezt két szó jelzi: mesebeli és csodaállat), sőt fenyegető mozzanata, bizonyos vonásai megragadhatóak, leírhatóak. A két kép hasonlóságát továbbgondolva – Le Bon, valamint Kemény regényének tömeg-reprezentációit megvizsgálva – további párhuzamok is felállíthatóak

Mielőtt azonban ezt megtenném, szeretnék árnyalni bizonyos meglátásokat Le Bon könyvével kapcsolatban, és egyúttal azt is jelezni, hogy a párhuzamba állításnak nem célja a teljes átfedés megkonstruálása, sokkal inkább annak a belátásnak az igazolása, mely szerint bizonyos 19. század közepén leírt jelenségekhez segítségül szolgálhat egy időben később született munka. Le Bon tömegreprezentációi ugyanis olyan leírásokat és jelenségeket írnak körül, amelyek a mai olvasónak hozzáférhetőbbé teszik a Kemény-regény bizonyos részleteit a tömeg megképződéséről, működésmódjáról, s ehhez kapcsolódóan pedig a rajongás fogalmáról.

Azt már Ernest Laclau is megjegyezte, 2005-ös, *A populista ész* című könyvében, amelyben egy teljes fejezetet szentel Le Bon tömegelméletének, hogy a francia szerző több vonatkozásban nagyon is szélsőséges álláspontra helyezkedik. Laclau nem azon megalapítására gondol, amely szerint a gyermekek, a vademberek és a nők a fejlődés alsóbb fokán állnak: Le Bon műve „bizonyos értelemben szélsőséges változata annak, ahogyan a

¹ KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók: Történeti regény I–IV.*, Pest, Pfeifer Ferdinánd, 1858–1859, 8, 10.

² Gustave LE BON, *A tömegek lélektana*, ford. BALLA Antal, Bp., Franklin, 1913, 92.

19. század a tömeglélektan új jelenségeit a patológia birodalmába utalta; de ezeket a jelenségeket már nem esetleges aberrációknak tekinti, amelyeknek az a sorsuk, hogy eltűnjenek: a modern társadalom tartós jellegzetességeivé váltak. Emiatt aztán nem lehet elutasítani és sommásan elítélni őket, hanem az új hatalmi technológia tárgyáivá kell válniuk.”³

Laclau kiemeli továbbá, hogy Le Bon sok esetben leegyszerűsítő meglátásait két előfeltevéssel magyarázhatjuk: az egyik – melyet Laclau a tömeglélektan korai korszakát uraló előfeltevésnek nevez – miszerint Le Bon számára a társadalmi szerveződés racionális formái és a tömegjelenségek közötti választóvonal megegyezik a normálist a kórostól elválasztó határvonallal. A másik pedig az, hogy a racionalitás és irracionalitás különbsége nagyjából az egyén és a csoport különbségével esik egybe. Ezen a ponton érdemes talán az első párhuzamot felállítani, ugyanis – s erre már Laclau nem tér ki – Le Bon számára a tömeg és a lélektani tömeg között különbség tételeződik:

Ha véletlenül ezer ember van együt[t] egy köztéren, de nincs meghatározott céljuk, még nem alkotnak lélektani értelemben vett tömeget. Hogy speciális sajátságokat vegyenek föl, ehhez bizonyos izgalom befolyása szükséges; ennek természetét akarjuk megállapítani. A tudatos személyiség megszűnése, az érzelmeknek és gondolatoknak bizonyos határozott iránya, ezek a főbb jellemvonásai a szerveződő tömegnek; nincs mindig szükség arra, hogy sok egyén egy időben egy helyen együtt legyen. Számtalan egymástól elkülönített egyén fölveheti a tömeglélektani jellemvonásokat bizonyos erős izgalomnak, pl. egy nagy nemzeti eseménynek hatására következtében. Ilyenkor elég egy véletlen, hogy egyesüljenek, és hogy tetteik azonnal fölvegyék a tömegek tetteinek különös sajátságait.⁴

Tehát egy teljesen elkülönített, egyedül lévő egyén is felvehet tömeglélektani jellemvonásokat, melyek – ha találkoznak egy másik egyén ugyanilyen jellegű jellemvonásaival – egyesülhetnek és tettekké alakulhatnak.

Melyek tehát Le Bon szerint azok a tömeglélektani vonások, amelyekkel mind a fenti értelemben vett egyén, mind a tömeg rendelkezik? Elsőként az, hogy a tömeg mintegy rabszolgája a rá ható izgalomnak: éppen ebből fakad ingerlékenysége, változékonysága és kiszámíthatatlansága. A Kemény-regény elején található tömegjelenetnél az elbeszélő irányítja rá az olvasói figyelmet a változékonyságra – sőt, úgy tűnik, az elbeszélő sem tudja elkülöníteni magát teljes mértékben a sokszínű és meglepetésekkel teli tömegtől:

Ugy látszik, a tömeg ujságvágya s lelkesedése fölfokozva van; mert urinők, kíváncsi vén asszonyok, aranyos kardu, sőt papi ornátusban levő egyének is, kik már elkéstek, vagy inkább szerettek künn maradni, vegyülvék a nép közé. [...] A különböző nemzetek, czéhek, társulatok, a magasabb és alsóbb rendű polgá-

³ Ernesto LACLAU, *A populista ész*, ford. CSORDÁS Gábor, Bp., Noran Libro, 2011, 33.

⁴ LE BON, *i. m.*, 18.

rok sajtáságos öltözete, mely szabásban, színben, ruhanemekben, sőt magokra a kelmékre nézve is egészen elüt a többiektől, alig enged szemeinknek nyugpontot, s nézletünk a meglepetés ingerével röpked ide-oda, új meg új benyomásokat fogadva el és soha be nem telve átalok. S még elevebb hatást gyakorol kedélyünkre a tömeg hangulata, magatartása, szelleme. Eredetileg – mint látszik – két csoportozatot formált az összegyülöngő nép. Sokan t. i. a fejedelmi udvar felé sodortattak kíváncsiságuk és szenvedélyeik által, míg viszont számtalant újságvágya, mely mélyebb áhitattal vegyült, a székesegyházhoz csődít vala. (I, 8–9.)

A tömeg tehát eredetileg két csoportot formált, ráadásul az egyének nagyon különbözőnek mutatkoznak, rendkívül sokszínűek, ugyanakkor együttesen mégis tömegként funkcionálnak; ezt a jelenséget Le Bon már – nem meglepő módon – egy biológiai metaforával írja le: az élő szervezetet alkotó sejtek működésével és kapcsolódásával állítja párhuzamba.⁵

A második analógia a tömegek képzelőerejének leírásában található. Le Bon szerint a tömeget főleg a képek teszik érzékennyé a külső benyomásokra. A képek szavak és formák alkalmazásával hívhatók elő, a szavak hatalma pedig mindig az előhívott képekhez kapcsolódik, melyek függetlenednek valódi jelentésüktől. Le Bon példaként a szabadság, demokrácia stb. kifejezéseket hozza, amelyek értelmezését könyvtárnyi szakirodalom biztosítja, egy adott tömegben azonban könnyedén tulajdonítanak neki egyértelmű jelentéseket. Le Bon ugyanakkor elismeri, hogy ezek jelentése koronként és országonként változhat. Itt egy pillanatra visszatérek még Laclau Le Bon-kritikájához: nyilvánvalóan ezen a ponton tartja leginkább támadhatónak *A tömegek lélektana* című munkát, hiszen egy adott kifejezés „igazi jelentését” – amelyet Le Bon változatlanok tétel, de legalábbis leválasztja a tömeg által létrehozott értelemről – természetesen nem tartja elkülöníthetőnek a tömeg által megalkotott asszociációktól. Mindez annyiban fontos, hogy Le Bon a képzelőerőt és a képeket kiemelt kapcsolódási pontnak tételezi a tömeg működésmódjának leírásakor.

A megalkotott képeknek Kemény regényében is funkciója van.⁶ A püspök szónok-

⁵ „A pszichológiai tömeg átmeneti lény, heterogén elemekből áll, melyek pillanatra vannak összekötve, épen úgy, mint ahogy az élő szervezetet alkotó sejtek egyesülve új lénynek tűnnek föl és egészen más tulajdonságaik vannak, mint az egyes sejteknek külön-külön.” *Uo.*, 21.

⁶ *A rajongók* első megjelentetésében az elbeszélő így írja le a püspök szónoklatát: „A templomba tódult nép ifja és véne mély áhitattal, sőt azon sötét rajongással hallgatja, mely a hitujítás korszakának jellemvonásához tartozik. De a külső tömeg, miután keveset érthet a kenetes beszédből, nincs annak varázshatalma alá úgy vetve, hogy a szónok célja szerint buzduljon föl vagy alázódjék meg, s érezzen keblében törődést vagy elszántságot. A templom előcsarnokán túl csak az erősebb hangnyomatu szavak, melyeket az egyén képzelődése kötött összefüggő gondolatokká, valának tisztán kivehetők. Itt teljes alkalma van az indulatoknak sejtések, gyanítások által fokozódni. Dajka püspök prédikációjából hallák meg a távolabb állók is, hogy Nagyszombatban nem szabad az ágostai vallást követőknek a megrepedezett, szétdőlt egyházat kiigazítani. Oh! ott bizonyosan a pap fejére hull az eső, midőn épen az evangéliumot kezébe veszi; a consistorium legbuzgóbb tagjainak a hirtelen lemállott vakolat alkalmasint vagy az orrát vagy tán a koponyáját is betörte [...] Ezen iszonyu helyzet a legrészletesebb vonalakig lebeg a tömeg szeme előtt.” (I, 11–12.)

lata, az elbeszélő és a tömeg szólama egy szöveghelyen egybemosódik: az evangéliumot kezébe vevő pap, a lehulló vakolat, a betört orr és koponya képe például éppen úgy származhat a tömegtől, mint a jelenséget tárgyaló (ez esetben ironikusnak tekintendő) elbeszélőtől. A kép először az egyén képzelődése által jön létre, ugyanakkor a jelentés, az értelem már a tömeg sajátja lesz, amely a szöveg szerint valóban részletes vonalakkal megrajzolt képként lebeg a tömeg szeme előtt. S végül ez a vízió sarkallja tettekre az egybegyűlteket, ahogy azt maga az elbeszélő is részletezi.⁷ Természetesen nem kizárólag *A rajongókból* lehet példát hozni ugyanerre a jelenségre. Az *Özvegy és leánya* Tarnóczinéja például igen hasonlatosnak bizonyul az olyan tömeglélektani tulajdonságokkal rendelkező egyénhez, akinek jellemző vonása az ingerlékenység, vagy akár az, hogy a szavak által megidézett képek hatása alá kerül.⁸

A rajongás fogalmát itt lehet összekapcsolni az eddig elmondottakkal. Csakis egyetérteni tudok Takáts József 2012-ben megjelent tanulmányával, amelyben a rajongás politikai fogalmát taglalja, és aki szerint fontos megvizsgálni, hogy az 1850-es évek olvasóközönsége számára mit jelenthetett a „rajongó” és a „rajongás”.⁹ Takáts a regény korabeli aktualitását is hangsúlyozza, s ez előfeltevésem szerint azért fontos, mert *A rajongók* a rajongásnak nem csupán korábbi jelentéseit fogja egybe, de olyan leírásokat is tartalmaz, melyeket aztán a későbbi tömegpszichológia nyelvhasználata foglal rendszerbe.¹⁰

Magyar vonatkozásban Edvi Illés Pál rajongás-értelmezésében és tipológiájában, *A' rajoskodásról* című munkájában, mely a Felső Magyar Országi Minerva 1825. októberi számában jelent meg,¹¹ a szerző egyéni rajongókról beszél, és három típust különböztet

⁷ „Szóval, a legveszélyesebb daemon, a bösz álmokat történetekké hazudó képzelődés, mely a néplázadások karvezetője szokott lenni, és csalfa állítások által vérfagyalaló bűnöket nemz s az az aljasra az erény álarczát vonja, – kezdé szemfényvesztő játékaikat üzni.” (I, 23.)

⁸ Erre Gönczy Monika is felhívta a figyelmet. Szerinte az a sajátos jelentés és vízió, ami megképződik Tarnócziné számára a Bibliából, a jelek értelmezésének szabad kombinációja, sok esetben elhallgatás, egyfajta szövegtörlesztés által jön létre. Vö. GÖNCZY Monika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai (Palimpszeszt-kedély) = Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, szerk. IMRE László, GÖNCZY Monika, Studia Litteraria, Debrecen, 2000, 84–113.

⁹ TAKÁTS József, *Kemény Zsigmond és a rajongás politikai fogalma*, Holmi, 2012/10, 1212–1218.

¹⁰ Le Bon könyvéből Sigmund Freud 1921-es munkája (*Tömeglélektan és én-analízis*) rengeteget merít. Ehhez lásd Falk BERGER, „... akkor fogott el iránta forró részvét.”: Sigmund Freud és Elias Canetti a tömegek pszichológiájáról, ford. NÁDASDY Nóra, Thalassa, 1995/1–2, 130–142. Természetesen ehelyütt nem céloz minden azóta napvilágot látott tömegpszichológia ismertetése, de annyit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a témában az egyik legfrissebb tudományos modell, amelyre S. Varga Pál hívta fel a figyelmemet a Debreceni Egyetemen rendezett *Emlékezet és irodalom* tudományos és emlékkonferencia keretében, a tükroneuron-rendszer. A modell Le Bon faji lélek-elméletével, Freudnak a tudattalan pszichoanalitikus fogalmával ellentétben idegsejtek működésével magyarázza az egyének egymás közti kommunikációját, amit kétség kívül könnyedén ki lehet terjeszteni a tömegben lévő emberek viselkedésére. (Lásd Joachim BAUER, *Miért érzem azt, amit te? Ösztönös kommunikáció és a tükroneuronok titka*, ford. TURÓCZI Attila, Bp., Ursus Libris, 2010.)

¹¹ EDVI ILLÉS Pál, *A' rajoskodásról*, Felső Magyar Országi Minerva, 1825. okt., 414–418.

meg: az érzéki rajoskodót, a képzelődési rajoskodót és az észbeli rajoskodót. Edvi Illés Pál képzelődési rajoskodója belső homályos érzelmeiből és múltékony képeiből indul ki, s ebből épít fel egy saját világot. Ezek a képek, képzetek vezetnek a szerző szerint a vallási rajongáshoz, amely a fogalom egyik legkorábbi használatához kapcsolódik.¹² A szövegben többször felbukkan a rajongás mint ’betegség’ értelmezés is: erre utalnak például a „hagymáz” és „kigyógyítani” kifejezések a három típus keveredéséről szóló részben.

A német Schwärmer és Schwärmerei szavak eredetileg a Schwarm, schwärmen szóból erednek, ez utóbbiak ’raj, rajzás’ jelentése szoros kapcsolatot mutat akár a Le Bon-féle, akár a későbbiekben használatos tömegmodellek leírásaival: „A rajongás [Schwärmerei] politikai veszélye abban rejlik, hogy hajlamos járványszerűen terjedni. A rajongó [Schwärmer] nemcsak maga esik áldozatul egy képzelődésnek [Einbildung], hanem további képzelgések láncolatát hozza működésbe, amelyek akár egy egész államot is képesek szó szerint az örületbe kergetni.”¹³ A rajongó éppen úgy képes tömeget létrehozni, mint ahogy a tömeg képes az egyént „megsemmisíteni” és rajongóvá tenni. A tömeg felszámoló ereje, továbbá a képzelődés, az érzéki csalódás, valamint a fertőzés, a járványszerűség Le Bon tömegmodelljének is kiemelt pontjai. Le Bonnál a vallási fanatizmus már csupán csak egy alcsoport lesz, rendszerének legfelsőbb szintjén ugyanis a lélektani tömeg áll.

Az könnyen belátható, hogy a rajongást a Kemény-regény sem csak a szombatosokra vonatkoztatja,¹⁴ továbbá a püspök szónoklatát leíró példában látható, hogy az elbeszélő történeti távlatba is helyezi a rajongást, amikor egyértelműen a hitújítás korszakához sorolja azt. Milyen egyéb, eddig nem tárgyalt jellegzetességeket lehet kiemelni *A rajongók* és a tömegreprezentációk kapcsolatából? A Kemény-mű nagy figyelmet szentel az egyén és a tömeg kapcsolatának is. *A rajongók*ban például Gyulai Ferenc képes hatni a tömegre, és megvédeni Deborah-t, úgy, hogy a tettei a szavak lesznek; ezzel ellentétben Elemér valódi tette pusztán időlegesen lesz képes feltartóztatni a tömeget.¹⁵ A jelenet már csak azért is fontos, mert nem kifejezetten vallási fanatikusok alkotják a tömeget, tehát arról van szó, hogy ugyanaz a működésmód, amelyet a vallásilag elvakult egyéneknek vagy egyéneknek tulajdonítanánk, itt általánosabb jelenségre hívja fel a figyelmet.

¹² Lásd Anthony J. La VOPA, *The Philosopher and the Schwärmer: On the Career Epithet from Luther to Kant*, Huntington Library Quarterly, 1997/1–2, 85–115. [Itt köszönöm meg Zákány Tóth Péternek, hogy felhívta a figyelmem a Romantika műhely (ELTE) keretében számos, a rajongással kapcsolatos tanulmányra.]

¹³ Oliver KOHNS, *Die Verrücktheit des Sinns: Wahnsinn und Zeichen bei Kant, E. T. A. Hoffmann und Thomas Carlyle*, Bielefeld, Transcript, 2007, 90. [Az idézett szöveghely András Orsolya fordítása.]

¹⁴ Vö. például SZEGEDY-MASZÁK Mihály megállapításaival: *Az újraolvasás kényszere* (A rajongók) = Sz. M. M., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998, 72–93; illetve TAKÁTS, *i. m.*

¹⁵ „Intését tett is követé. – Elő az örökkel! – szól parancsolón.”; „Elemér, hogy a bőszülteket visszatartsa, balkézbe ragadott kardjával meg-megrezzenté, a kik csak hozzá igen közel férkeztek. S egy vér nélküli és épen ez okból semmi tragikai hatással nem bíró küzdés támadt, melyben az aczél suhogása oly bűvös kört irt a támadók elé, hová lépni nem mertek, a nélkül azonban, hogy a fenyegető mozdulatok- és készülődés-sel fölthagynának.” (I, 118–119.)

A már korábban felingerelt tömeg ugyanis saját belső törvényszerűségeinek engedve jut arra a következtetésre, hogy meg akarja támadni Deborah-t, ehhez pedig nem feltétlenül szükséges vallási közösség, elegendő a szombatos közösség ellen irányított *düh* is. A megelőzőtt erőszak egy későbbi gyilkosság előképének is tekinthető.

A fenti jelenet felfokozott változatát láthatjuk a balázsfalvi gyűlés leírásában. Ekkor Elemér már szó szerint is eltűnik a tömegben, amit az elbeszélő „hömpölygő sokaság árjaként” ír le, és itt már a szónokok sem tudják visszatartóztatni a tömeget. A Pécsi Simon és Szőke Pista szavainak¹⁶ tulajdonított jelentés egyfajta igazoló jelentésként kezd el működni a jelenlévő tömeg számára, amikor gyilkosságukat ezzel mentik fel: a jelentések funkcióváltása és értelmezések félrecsúsztása és -csúsztatása természetesen koránt sem egyedi eset a regényben.¹⁷ Elemér tehát középszerű hősnek bizonyul,¹⁸ hiszen kezdetben a tömeggel szembeni küzdelme inkább nevétségnek látszik mintsem tragikusnak, halála pillanatáról pedig nem kap képet az olvasó, nem kerül leírásra a konkrét történés,¹⁹ így a tömeg értelemdadásának, kiszámíthatatlan működésének áldozatává válik. A kiszámíthatatlanság mozzanatához és a kétarcúsághoz tartozik az is, hogy pár pillanattal később Kádár ugyanezt a tömeget már a vértanúnak nevezett Elemér előtt akarja imádságra bírni.

Ahogy *A rajongókban* is van olyan egyén, aki el tudja magát különíteni a tömegetől és tud rá hatni, úgy Le Bonnán is megtalálható ez a kivételes eset, ő az egyéniség erősségétől, illetve egy másik szuggesztiótól – szerencsés szótól, egy jó alkalommal felidézett képtől²⁰ – teszi függővé azt, hogy egy tömeg elkövet-e egy véres cselekményt vagy sem. Elias Canetti – aki a *Tömeg és hatalom* című munkájában arra vállalkozott, hogy a „tömeggel kapcsolatos tapasztalatok politikai lidércnyomásának poétikáját” megírja²¹ – már közel sem tartja uralhatónak a tömeg működését. A Canetti által elnevezett „hajszoló” típusú tömegnek például kifejezetten az ölés a célja, s ettől semmi sem tántoríthatja el: „A hajszoló tömeg gyorsan elérhető cél láttán keletkezik. Ismeri a célját, az pontosan ki van tűzve, egyben közeli. Ez a tömeg ölni készül, s tudja, kit akar megölni. [...]

¹⁶ „– Ez Elemér, Kassai István unokaöccse! kiáltá aggodalmaktól szorongatott kebellet Szőke, a szőkótt jobbágy. – Oh! a csillagzatok nem csálnak! Ők előre megmondák, hogy veszedelmem tőle jön! sohajtotta Pécsi önkénytelenül, de halálsárga arczzal.” (IV, 128.)

¹⁷ Itt említendő Eisemann György írása is, amelyben a rajongás poétikai értelme kerül előtérbe mind a tömeg, mind az egyén szintjén: „A gyulafehérvári templom hallgatósága szintén csak a hangot hallja, csak a szavakat fogja fel, de a szintakszissá szerveződő értelmet ők maguk teszik hozzá. A regény többi rajongója, a fanatikus prédikátorok és a törtető mániakusok pedig csak a betűt látják és olvassák, és azt hiszik, szabadon kombinálhatják ezeket a jeleket, hogy új, őket igazoló jelentésekhez jussanak.” EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, Iskolakultúra, 2007/1, 45.

¹⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A középszerű hős tragikumája: A rajongók (1858–1859) = Sz.-M. M., Kemény Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2007, 190–214.

¹⁹ „Pécsi üvöltést és kardcsattanásokat hallott. [...] Lökdöste a közelállókat, s midőn rést nyit magának, elébe hullott a legyilkolt Elemér.” (IV, 128–129.)

²⁰ *A rajongókban* például a Gyulai által felidézett őrség képe kétségtelenül hatásosnak bizonyul.

²¹ BERGER, *i. m.*, 138.

Az öléből mindenki részt követel, mindenki lecsap, s hogy lecsaphasson az áldozatra, közvetlen közelébe törtet. Ha nem érheti el, akkor látni akarja, hogyan éri el más.”²²

A különböző időszakokban született tömegrepresentációk változása mindig figyelemreméltó: Edvi Illés Pál rajoskodója közel sem olyan fenyegető, sőt inkább periférikus egyén, mint Kemény rajongói, akik már olykor uralhatatlan tömegként lépnek színre, vagy Le Bon patológikus és irracionálisnak tételezett, illetve Canetti növekedésre és irányra szoruló tömegei. A Kemény-regényben megtalálható tömegrepresentáció összefüggésbe hozható a legkorábbi „vallási fanatizmus”-értelemmel, az egyéni rajongással, valamint a rajongás politikai, társadalmi, sőt poétikai fogalmával: ezek együttállása a regény többszólamúságának narratív felépítéséhez is illeszkedik. A *rajongók* tömegrepresentációja nem csupán a 19. század, de a későbbi tömegpszichológia által modellezett folyamatok horizontjában is felvet aktuális kérdéseket. A *rajongók* cím talán éppen ezért nem csupán rámutat egy-egy csoportra vagy egyénre, de a rajongó-fogalom megsokszorozott értelmét is hangsúlyossá teszi, éppen úgy, ahogy a szfinx és a kétfejű óriásgyík metaforái a tömegek viselkedésének többarcúságára és kiismerhetetlenségére irányítják az olvasói figyelmet.

KATA DOBÁS

Der zweiköpfige Rieseneidechse und die Sphinx
Zur Darstellung der Masse im Roman A rajongók

Der Aufsatz problematisiert das Phänomen der Schwärmerei. Parallel zu einer historisch perspektivierten Untersuchung dieser Erscheinung, wird eine Interpretation des Romans *A rajongók* [*Die Schwärmer*] (1858–1859) unternommen. Rekurriert wird eingangs auf Texte, welche die Schwärmerei als eine Krankheit des Vorstellungsvermögens darstellen. Zentral sind dabei massenpsychologische Ansätze wie die Theorie Gustave Le Bons. Schwärmerei ist bei Zsigmond Kemény ein Zustand, in dem der individuelle Wille aufgehoben und durch einen kollektiven Willen ersetzt wird. Deshalb widmet sich dieser Beitrag dezidiert der Darstellung der Masse im Roman-text. Als Fazit wird festgehalten, dass die untersuchte Problematik aktuelle Fragen aufwerfen kann – und zwar nicht nur im Kontext jener Prozesse, die schon die Massenpsychologie des 19. Jahrhunderts modelliert hat, sondern auch in Hinblick auf spätere einschlägige Theorien.

²² Elias CANETTI, *Tömeg és hatalom*, ford. BOR Ambrus, Bp., Európa, 1991, 48.